

5. Konverzační maximy a implikatury

Další úhel pohledu zaměřený na komplexní (pragmatickou) interpretaci výpovědi představuje teorie konverzačních implikatur snažící se vysvětlit, jakými způsoby a jakými procesy dospíváme k vyvození komunikovaných významů, které nejsou doslova vyjádřeny. S vědomím, že předjímáme následující výklad, předběžně definujeme konverzační implikaturu jako výsledek inferenčního procesu (procesu usuzování, vyvozování), který je nastartován v okamžiku, kdy si adresát uvědomí, že jeho komunikační partner porušuje některé zásady racionální, souvislé a soudržné komunikace, resp. že v partnerově výpovědi dochází k rozporu mezi tím, co se od něj adekvátně situaci očekává, a tím, co skutečně (doslova) říká. Protože vnímatel předpokládá, že takové porušování má určitý důvod, snaží se jej zjistit a dobrat se pravého smyslu výpovědi. Základním předpokladem, který platí oboustranně (tj. jak na straně mluvčího, tak na straně adresáta), je, že partneři v komunikaci spolu **kooperují**. Kooperace je nutná, abychom vůbec mohli realizovat racionální a smysluplnou komunikaci. Často je totiž nutné vyvozovat z výpovědi v dialogu takové závěry, které jdou nad doslovný význam jazykových výrazů, resp. proti jejich významu. Definování logických zákonů smysluplné komunikace se přičítá filozofu H. P. Griceovi (1913–1988), nejčastěji se v této souvislosti cituje jeho stat' *Logic and Conversation* z r. 1975. Komunikaci řídí kooperační princip a tzv. konverzační maximy. Rozvinutí a další domýšlení Griceovy koncepce významu v komunikaci dalo základ celému směru v současné pragmatice. V pracích, které jsou Griceovými statěmi inspirovány, avšak fakticky se už od nich odpoutávají jiným směrem (Sperber a Wilsonová 1986, Carstonová 1991, 2005, Levinson 2000, Horn 2004), hovoří se buď o teorii relevance nebo o neo-griceovské teorii významu.

5.1. Kooperační princip a konverzační maximy

Kooperační princip:

Tvůj příspěvek k rozhovoru má být takový, jak to v daném bodě (okamžiku) vyžaduje přijatý (zřejmý) účel nebo zaměření rozhovoru, jehož se účastníš.

Kooperační princip se projevuje ve všech následujících konverzačních maximách, které odrážejí jednotlivé zákonitosti smysluplné komunikace.

Konverzační maximy:

1. maxima kvality

Tvůj příspěvek k rozhovoru má být pravdivý, a proto zejména:

- a) neříkej nic, o čem víš, že to není pravda
- b) neříkej nic, pro co nemáš dostatek důkazů

2. maxima kvantity

- a) tvůj příspěvek k rozhovoru má být natolik informativní, jak je nutné pro daný rozhovor
- b) neposkytuj víc informací, než je vyžadováno

3. maxima relevance

„bud' relevantní“ (= mluv k věci)

4. maxima způsobu

mluv jasně, a zejména:

- a) vyhni se nejasnosti vyjádření
- b) vyhni se dvojznačnosti
- c) vyhni se (zbytečné) mnohomluvností
- d) uspořádej svou promluvu

Ke kooperačnímu principu přiřazuje G. Leech na stejné rovině závažnosti ještě tzv. **princip zdvořilosti** (Leech 1983), o něm se však podrobněji zmíníme níže v souvislosti s pravidelným porušováním určitých maxim. (O pojetí zdvořilosti u Lakoffové (1973) více v kap. 5.7.)

Je nutno zdůraznit, že konverzační maximy nepředstavují „pravidla“ nebo „návod“ úspěšné komunikace. (V tomto smyslu není tedy podstatné, že maximy byly Gricem formulovány v imperativní formě – imperativ měl evidentně autorovi umožnit, aby se mohl vyhnout užití jakýchkoli lexikálních modálních prvků, které by interpretaci maxim orientovaly určitým směrem. Indikativní forma by se bez užití modálních prvků neobešla.) Nejde o preskriptivní normy, a už vůbec ne o takové, které by měly etický rozměr. V souvislosti např. s maximou kvality se tedy neurčuje, zda je morální říkat nepravdu, nebo ne, pouze se předpokládá, že pro smysluplnou komunikaci to není racionální. V komunikaci konverzační maximy fungují jak v kladném, tak v záporném smyslu, tj. tak, že se dodržují, i tak, že se porušují. Porušování maxim (obvykle simultánně více než jedné) je velmi časté, a právě ono nastartovává **konverzační implikaturu** – vyvozování a doplňování složek sdělení, které nejsou explicitně vyjádřeny, avšak mluvčí je sděluje. Základním předpokladem dorozumění ovšem je, že tím, co se účastníky komunikace neporušuje, je kooperační princip. Tento nevyjádřený, avšak intendovaný význam musí být takový, aby nebyl porušen kooperační princip – při akceptování pouze doslovného významu porušen je. Posuzujeme-li následující konverzační výměnu

(248) A: *Jak se má Karel v tom novém místě? On je teď v AB-bance, že?*

B: *No, ještě nezavřeli ani jeho, ani banku,*

je evidentní, že mluvčí B porušuje maximu kvantity a maximu způsobu – neposkytuje tolik informací, kolik bylo požadováno (poskytuje jich víc, avšak explicitně ne tu, která byla dotazem vyžádána), a činí to nejednoznačným způsobem. Vzhledem k tomu, že A počítá s tím, že přes tato porušení mluvčí B kooperuje, zapojí konverzační implikaturu a vyvodí z výpovědi B, že ta hodnotí skutečnosti „Karla nezavřeli = nebyl zadržen policií“ a „banku, kde Karel pracuje, nezavřeli = neukončila činnost“ jako pozitivní, a protože ví, že obviňování a policejní vyšetřování bankovních úředníků stejně jako zavírání bank není v poslední době neobvyklým jevem, interpretuje výpověď B jako hyperbolické sdělení „Karel se má dobře“.

Podobně konverzační výměna

(249) A: *Ten Novák si to vymalování nechal teda pořádně zaplatit!*

B: *No to víš, kšeft je kšeft.*

evidentně porušuje maximu kvantity i maximu relevance – nepodává informaci o souhlasném, nebo nesouhlasném postoji B k „pořádně zaplatit“, i když jeho reakce právě na tuto část repliky A je konverzační implikaturou vyžadována, rovněž obsah jeho repliky není sémanticky v žádném vztahu k replice A. O neobvyklou reakci však nejde. Jestliže A zapojí konverzační implikaturu, vyvodí si závěr: „B rovněž soudí, že cena, kterou řemeslník žádal za vymalování, byla značně vysoká, naznačuje však, že snaha dostat za práci dobře zapláceno není neobvyklá a je koneckonců pochopitelná“. Onen nevyjádřený, avšak intendovaný význam musí být takový, aby nebyl porušen kooperační princip, který při „doslovném“ chápání porušen je.

5.1.1. Fungování a funkčnost kooperačního principu a konverzačních maxim je frekventovaným námětem diskusí a dalšího rozvíjení v pragmalingvistické literatuře a mnozí autoři se pokusili o redefinování a modifikace původní griceovské koncepce. Jednou z nejčastějších kritických námitek je, že Gricem formulované maximy jsou redundantní. Např. u maximy kvality v sobě část a) fakticky obsahuje část b) – jestliže vím, že je nějaká informace pravdivá, mám pro to důkazy, tudíž druhá část je redundantní. U maximy kvantity naopak dodržování části b) může být v rozporu s maximou relevance – jestliže se mluvčí domnívá, že nějaká informace je v dané souvislosti relevantní, je logické, že ji poskytne, i když nebyla požadována, srov. např.

(250) A (student): *Kdy má dr. Novák konzultační hodiny?*

B (sekretářka): *V pondělí a ve čtvrtek, ale tento týden tady není, je nemocný.*

V tomto případě je porušení maximy kvantity dokonce v souladu s kooperačním principem, protože v dané situaci může mluvčí A důvodně předpokládat, že záměrem B je zjistit, kdy může s dr. Novákem mluvit, tudíž sdělení, že předpoklad o uskutečnění jeho záměru (využití konzultačních hodin) sice platí, ale že jeho záměr se nemůže uskutečnit ihned, je v souladu se zaměřením rozhovoru. Porušení maximy kvantity je zde v souladu i s principem zdvořilosti, resp. lze říci, že je jím diktováno, viz níže. V jiné souvislosti se zase uvádí, že všechny maximy lze redukovat na „kvantitativní princip“ (řekni/sděl

tolik, kolik můžeš) a „relační princip“ (neříkej víc, než musíš/je nutné). Platnost kooperačního principu se nepopírá, upozorňuje se ovšem na to, že kooperace je složitě jednání, v němž se uplatňuje také zdvořilost. Ta funguje jako strategie umožňující minimalizovat komunikační „námahu“ a maximalizovat žádoucí komunikační „zisk“. (Srov. Leech, 1983, s. 81–84, Mey, 1993, s. 74.) O zdvořilostním principu viz dále v 5.5.

5.5. Zdvořilostní princip

Jde o princip, kterým G. Leech doplňuje princip kooperační. Leech nepopírá ani existenci, ani závažnost kooperačního principu, uvádí však, že tento princip sám nedokáže vysvětlit, proč lidé tak často komunikují nepřímou, a tudíž nutí své partnery v rozhovoru zapojovat implikatury. Podle Leechova názoru se kooperační princip a zdvořilostní princip nutně doplňují (Leech jej chápe jako paralelní systém „vedle“ Griceových maxim), a stejně jako jsou kooperačnímu principu „podřazeny“ specififikující maximy, platí totéž pro princip zdvořilostní. (Leech, 1983, s. 16, 79–103.) V určitých situacích nabývá zdvořilostní princip větší důležitosti než přímočará kooperace, zejména tehdy, je-li nutné vyjádřit skutečnosti obecně hodnocené záporně nebo nepříznivě pro adresáta. Posudme výměnu replik

(267) A: *Odpoledne přijdou na kávu Novákovi.*

B: *No, Janu rád uvidím.*

Odpověď mluvčího B porušuje maximu kvantity, protože reaguje pouze na část informace předané mluvčím A. Uplatněním implikatury vyvodíme, že část odpovědi B „rád

uvidím“ se nevztahuje na celek „Novákovi“, ale pouze na jednu jeho složku. Důvodem, proč byla maxima kvantity porušena, je právě zdvořilost. Mluvčí B se zdržel vyjádření, že zbytek celku „Novákovi“ (ať už jde o jednu, nebo více osob) neuvidí rád, protože by to bylo nezdvořilé jak vůči osobám, o nichž se mluví, tak vůči mluvčímu A. Výpověď B je tedy méně informativní, ale zdvořilejší, než kdyby přímočaře kooperoval.

5.5.1. Podstatu zdvořilostního principu i všech jemu podřízených maxim Leech formuluje v korespondujících dvojicích, jde tedy o „principy“ zcela jiného druhu než u Grice. Jeho obecná formulace zdvořilostního principu zní: „Minimalizuj vyjádření nezdvořilých přesvědčení a maximalizuj vyjádření zdvořilých přesvědčení.“ („Přesvědčení“ zde nesouvisí se skutečnými názory a postoji mluvčího, jde pouze o to, co v obsahu své výpovědi vyjádří.) „Zdvořilost“ a „nezdvořilost“ je ztotožnitelná se stupněm „příznivosti“ („nepříznivosti“) určitých faktů pro adresáty nebo pro osobu/osoby, jichž se výpověď týká. Podle Leech je zdvořilostní princip až na výjimky důležitější než princip kooperační, protože bez toho, že jsou mluvčí navzájem zdvořilí, dochází k selhání komunikace a kooperace se nemůže uplatnit. (O zdvořilosti v pragmalingvistickém chápání více v kapitole 5.7.) Zdvořilostnímu principu jsou podřízeny následující maximy (jejich definice nelze chápat doslovně – „náklady“ a „prospěch“ představují zobecněná pojmenování pro negativa a pozitiva v nejširším smyslu):

1. **maxima taktu** – a) minimalizuj náklady pro druhého, b) maximalizuj prospěch pro druhého;
2. **maxima velkorysosti** – a) minimalizuj svůj prospěch, b) maximalizuj svoje náklady;
3. **maxima souhlasu** – a) minimalizuje nechválení druhého, b) maximalizuj schvalování/chválu sdruženého;
4. **maxima skromnosti** – a) minimalizuj sebechválu, b) maximalizuj neschvalování sebe samého;
5. **maxima shody** – a) minimalizuj neshodu mezi sebou a druhým, b) maximalizuj shodu mezi sebou a druhým;
6. **maxima souladu** – a) minimalizuj nesoulad mezi sebou a druhým, b) maximalizuj soulad mezi sebou a druhým.

Z dvojice pokynů podřízených každé maximě je důležitější (silnější) člen a), který reprezentuje negativní zdvořilost, tj. to, čemu je vhodné se vyhnout (co „se nedělá“). O pozitivní a negativní zdvořilosti viz kap. 5.7.1. Mezi jednotlivými maximami jsou první čtyři důležitější než 5. a 6., a z prvních čtyř 1. a 3. představují silnější omezení kladená na konverzaci než 2. a 4. – jde o to, že zdvořilost jakožto jev je více soustředěna na druhé osoby než na osobu mluvčího, a v tomto rámci vždy více na adresáta než na třetí osobu/osoby. (Srov. Leech, s. 132–133.) Stejně jako u konverzačních maxim Griceových nejde o absolutní pravidla a očekávat jejich naprosto důsledné dodržování je nereálné, zejm.

např. u maximy skromnosti, kde by se mluvčí snadno mohl dostat do rozporu s maximou kvality, nehledě na to, jak bizarní charakter by podobná konverzace měla.

5.5.2. To, že mezi oběma soustavami maxim existují komplementární vztahy, se projevuje v tom, že porušování maxim patřících ke kooperačnímu principu bývá motivováno některou z maxim zdvořilostního principu a porušování některé ze zdvořilostních maxim motivuje zase kooperace, nejčastěji maxima kvality. Jak konverzační, tak zdvořilostní maximy jsou preferenčně spjaty s určitými typy řečových aktů – např. uplatňování maxim kvality nebo kvantity je spojeno s asertivními (sdělovacími) výpověďmi, protože jejich dodržování nebo porušování je zde zjistitelné. Naopak u direktivních nebo závazkových výpovědí nehrají tyto maximy roli, protože tyto řečové akty nemají ve striktním chápání pravdivostní hodnotu. Direktivní výpovědi s výjimkou proseb jsou v zásadě proti zdvořilostnímu principu, zejm. proti maximě taktu a maximě velkorysosti, avšak i prosby představují „vnucování“ vůle adresátovi, byť konvenčně zdvořilou formou. Jak ale poznamenávají Brownová a Levinson (1987, s. 5–6), zatímco Griceovy maximy a zejména kooperační princip představují jakousi fundamentální bázi komunikace, povaha zdvořilostního principu a k němu se vážících maxim je jiná: Být nekooperativní je ve skutečnosti poměrně složité, protože i zjevné porušení kooperačního principu si adresát zpravidla vykládá jako kooperaci na hlubší úrovni (přispívá k tomu také univerzální očekávání, že je respektována maxima/princip relevance), avšak být nezdvořilý je snadné a ke zjevné nezdvořilosti se neváží implikatury analogické těm, které se váží ke kooperaci. Porovnejme dvě modelové konverzační výměny:

(268) A (student): *Bude ještě nějaký opravný termín v září?*

B (učitel): *To ví pámbu a svatá Anežka.*

Reakce B je zde zhruba ekvivalentní odpovědi „nevím a nemám teď chuť se touto věcí zabývat“, a je tedy zjevně nekooperativní, přesto je velmi pravděpodobné, že A primárně zapojí implikaturu a bude uvažovat o tom, že učitel implicitně naznačuje existenci důvodů mimo jeho kompetence, které mu znemožňují stanovit zářijový termín zkoušky, a je tedy ve skutečnosti kooperativní; případně se A dokonce může snažit zjistit, zda někdo z učitelových nadřízených nemá přezdívkou „svatá Anežka“. Zřejmě pouze v případě opakování podobného komunikačního kolapsu by adresát začal uvažovat o nekooperativnosti.

Porušení zdvořilostního principu má důsledky odlišné:

(269) A (zákazník): *Kolik jste říkal, že stojí tenhle ohřívač?*

B (prodavač): *Tři a půl, copak jste hluchej?*

Reakce B je nezdvořilá a porušuje nejen leechovskou maximu taktu, ale i maximy velkorysosti a shody (a navíc je v ostrém rozporu s hierarchií sociálních rolí v dané komunikační situaci). Nedá se ovšem očekávat, že by si A položil otázku, co B k takovému jednání vede a nastartováním inferenčního procesu by se snažil, automaticky předpokládaje, že zdvořilostní princip platí, dobrat motivace takového porušení, např. „B má

přilíš mnoho práce a moje opakované dotazy ho zdržují“. V dané situaci je nejpravděpodobnější, že mluvčí A by se proti porušení zdvořilostního principu důrazně ohradil nebo by alespoň protestoval.

Griceovy maximy tedy představují základní, obvyklé principy komunikačního chování, tj. takové, které komunikaci konstituují, zatímco zdvořilostní princip a jeho maximy ukazují důvody, proč se komunikace od své základní či neutrální podoby odchyluje a jakých typizovaných podob tyto odchylky nabývají, jejich statut proto není s kooperačním principem rovnocenný. Navíc, v určitých komunikačních situacích se některé maximy zdvořilostního principu otevřeně a razantně porušují právě proto, aby mohl být naplněn kooperační princip a maxima relevance. V rozhovoru lékaře s pacientem nebo např. při policejním vyšetřování je často nutné dotazovat se na témata, která jsou v běžné konverzaci tabu a mohou být zmíněna nanejvýš eufemisticky a se zdvořilostní kompenzací, a to i v rozhovoru důvěrně blízkých osob. Otázky typu *Kolik je vám let? Kdy jste měla poslední menstruaci? Na co zemřel váš otec? Kolik mu dlužíte? Jaký máte plat? Odkdy udržujete s obviněným poměr? otevřeně porušují maximum taktu a zcela pomíjejí maximum shody a maximum souladu (v podstatě je vůbec neberou v úvahu). Naopak u nich nelze říci, že by porušovaly maximum velkorysosti, protože mluvčí podobné dotazy nepokládá „za svou osobu“, ale z institucionalizované pozice, k jejímž definičním rysům patří nutnost a z ní vyplývající povinnost podobné informace získat. (Jinou věcí je, že i při nezbytném zjišťování takových skutečností se může tazatel chovat jak zcela bezohledně, s přechodem k verbální agresi, tak alespoň s formálními náznaky taktu.)*

sitional context *X* is in fact to express an impolite belief (see 7.4) in the sense of a belief unfavourable to *h*. Hence it might be preferable to say, instead of [26]:

[27] I'm terribly sorry to hear about your cat.

Such is the power of the Sympathy Maxim that, without further information, we interpret [27] as a condolence, *ie* as an expression of sympathy for misfortune, and [28] as a congratulation:

[28] I'm delighted to hear about your cat.

That is, we assume that the event alluded to in [27] is unfortunate (such as a death), and that in [28] is fortunate (such as the winning of a prize in the cat-show). Thus, the following exchange would be, to say the least, atypical of human conversation:

[29] A: I'm delighted to hear about your cat.

B: What do you mean? He's just died.

A: Precisely.

6.2 Metalinguistic aspects of politeness

Politeness is manifested not only in the *content* of conversation, but also in the way conversation is managed and structured by its participants. For example, conversational behaviour such as speaking at the wrong time (interrupting) or being silent at the wrong time has impolite implications. Consequently we sometimes find it necessary to refer to the speech acts in which we or our interlocutors are engaged, in order to request a reply, to seek permission for speaking, to apologize for speaking, etc.:

[30] *Could you tell me* what time the bus leaves, please?

[31] *May I ask* if you're married?

[32] *I must warn you* not to discuss this in public.

[33] *We regret to inform you* that the aspidistra stands are no longer obtainable.

Such utterances are 'metalinguistic' in that they refer, in the mode of *oratio obliqua* (8.3, 8.4), to illocutions of the current conversation. Sentences such as [31]–[33] have, in fact, been known as hedged performatives,³ since they may be regarded as polite mitigations of utterances such as *I warn you that X*, *We inform you that X*. The avoidance of a direct-speech utterance can be one more example of a strategy of polite obliquity: [31], for example, is a more tactful variant of *Are you married?* Like other indirect imperatives, [30] and [31] employ the Hinting Strategy:

to modesty: to offer more than one is to suggest that one's food is worth eating. In contrast, an English-speaking host might well be considered niggardly if he passed round the peanut-bowl with the words: *Have a peanut!* It is normally considered to be more polite to offer a large quantity: *Have as many as you like*. The greater value attached to the Modesty maxim in Japanese culture is indicated further by the greater degree of understatement employed in giving presents. Whereas an English person may (as in [20]) call his gift 'small', the Japanese may go further, and say 'This is a gift which will be of no use to you, but...'. A host may even go to the extreme of denying the existence of the food he is offering:

Nani mo (meshiagaru mono wa) ari-masen ga, dōzo
'There is nothing (to eat), but please...'

In this way, a maxim of politeness may overrule the Maxim of Quality.

6.1.4 Other maxims of politeness

Although there is less evidence for other maxims, it is worth noting, for example, that there is a tendency to exaggerate agreement with other people, and to mitigate disagreement by expressing regret, partial agreement, etc. We must therefore talk in terms of a Maxim of Agreement. Compare the rudeness of the reply in [22] with the replies in [23]–[25]:

[22] A: It was an interesting exhibition, wasn't it?

B: 'No, it was very uninteresting.

[23] A: A referendum will satisfy everybody.

B: Yes, definitely.

[24] A: English is a difficult language to learn.

B: True, but the grammar is quite easy.

[25] A: The book is tremendously well written.

B: Yes, well written as a whole, but there are some rather boring patches, don't you think?

As [24] and [25] show, partial disagreement is often preferable to complete disagreement. We may also add a Maxim of Sympathy, which explains why congratulations and condolences are courteous speech acts, even though condolences express beliefs which are negative with regard to the hearer:

[26] I'm terribly sorry to hear that your cat died.

This is polite, in contrast, for example, with *I'm terribly pleased to hear that your cat died*. There is nevertheless some reticence about expression of condolences, since to refer to the propo-